

Давньоруська доба

УДК 94(477) «11/12»

Микола Котляр

Жорстокий світ давньоруського середньовіччя

У статті викладено погляд на добу удільної роздробленості на Русі (XII–XIII ст.) Автор зосереджує увагу на негативних сторонах періоду, розповідає про княжі сутички й війни, в перебігу яких гинули тисячі невинних людей, палали міста і села, нищились виробничі сили. Роздробленість привела до послаблення давньоруської державності й полегшила її загарбання монгольськими завойовниками в 1237–1241 рр.

Ключові слова: Стародавня Русь, князівські міжусобиці.

В статье рассматривается эпоха удельной раздробленности на Руси (XII–XIII вв.) Автор акцентирует внимание на негативных сторонах этого периода, изображая княжеские междоусобицы и войны.

Ключевые слова: Древняя Русь, княжеские междоусобицы.

In paper has been investigated the epoch of divided Rus' (12th–13th centuries). The author emphasized negative sides of the period, depicted civil dissensions and wars between old Rus' dukes.

Key words: Ancient Rus', civil dissensions.

Йтиметься про один із найкривавіших періодів у історії Русі часів удільної роздробленості XII–XIII ст. Літописці яскраво й емоційно описують розділення Давньоруської держави в XII ст. на окремі землі й князівства та уділи, гнівно засуджуючи його. Цей процес ознаменувався нескінченними і запеклими «которами» (чварами) серед князів і бояр, справжніми війнами, коли брат ішов на брата, а син зазіхав на престол батька... Палали міста і села, гинули великі тисячі руських людей, а кочовики степів, заохочувані відсутністю єдності військових контингентів Русі, майже щорічно вдирались в її межі, грабували міста і села, витоптували луки й посіви, вбивали селян і городян, забирали їх до полону.

Вже під 1134 р. новгородський літописець, хай і віддалений від драматичних подій в ядрі держави, навколо стольного града Русі, але тим не менше чудово обізнаний із змістом і сенсом тамтешніх подій, з гіркотою зауважив: «А Изяславъ [Мстиславич] иде къ Киеву, и раздрася вся земля Руская»¹. У цьому контексті дієслово «раздрася» означає «розірвалася», тобто розділилась, увійшла до смуги смуги. Йшлося про намагання старшого сина Мстислава Великого Изяслава добути собі частку володінь у південній Руській землі, й це стало одним із багатьох поштовхів до наступу удільної роздробленості.

Спливе близько ста років, й інший, уже галицький, літописець з тугою відіб'є смугу, що продовжувала набирати сили на Русі: «Начнемъ же сказати бещисленна рати, и великиа труды, и частыа войны, и многыа крамолы, и чыстая вьстаниа, и многыа мятежи...»². Десятки років поміж цими двома звістками промайнули у майже безперервних міжкнязівських війнах і сутичках, заколотах і виступах бояр проти своїх князів, будівництві й штурмі фортець, активізації міської людності (бюргерства) в соціальному й політичному житті свого князівства і країни. Розглянемо й ми історико-емоційний бік перебігу удільної роздробленості, пройшовши сторінками південноруських літописів: Київського XII ст. і Галицько-Волинського XIII ст.

Однією з головних причин послаблення політичної і соціальної єдності Русі в XII ст. (хай і відносної) стала, на наш погляд, руйнівна антидержавна діяльність князів-ізгоїв. Усупереч поширеній думці про вирішальну роль землевласників-бояр у розкручуванні колеса роздробленості в державі вбачаємо один із головних чинників її настання саме в діяльності князів-Рюриковичів. Довгий час вони були змушені задовольнятися родовим правом «лествичного восхождения», коли землі та інше добро передавались від старшого брата до наступного за віком. Молодше ж покоління князів (сини, небожі та внуки) не могло брати участь в цьому процесі, багато хто з них почувався обділеним і протестував проти такого порядку, часом вдаючись до зброї. Спочатку то були князі-ізгої, онуки Ярослава Володимировича.

Думаємо, що проведення в життя отчинного принципу наслідування землі й рухомого майна стало однією з важливих причин наступу удільної (феодальної) роздробленості в Давньоруській державі. Адже «Ряд» Ярослава 1054 р. не виправдав надій князів-ізгоїв. У ньому були згадані лише сини великого государя, але не внуки. Мабуть, особливо був уражений його старший онук Ростислав, син старшого сина Ярослава — Володимира. Ростиславу не дісталось нічого з батьківського спадку, якщо судити з літопису. М.С. Грушевський та інші історики припускали, наче він одержав від діда частку території майбутньої, ще тоді не сформованої, Галицької землі, — те, що на Любецькому з'їзді князів було закріплене за синами Ростислава Володарем і Васильком³. Та якщо дійсно так сталося, то чому тоді Ростислав 1064 р. силою захопив Тмуторокань, де сидів син Святослава Ярославича Гліб? Наступного року Святослав повернув Гліба до Тмуторокані, але Ростислав знову вигнав його і утвердився в місті. А в лютому 1066 р. його отруїв візантійський

намісник Херсона⁴. Припускаємо, що то було скоєно за намовою Святослава. Далі бачимо в Тмуторокані його синів Святослава, Романа і Олега.

1057 р. помер молодший син Ярослава В'ячеслав, і його син Борис нічого не одержав з батьківських володінь. А через три роки залишив світ Ігор Ярославич, його сини також перетворились на ізгоїв. Полку ізгоїв прибуло після смерті в 1076 р. Святослава Ярославича, котрий три роки просидів на київському столі. Його дев'ятеро синів за одну мить перетворились із спадкоємців київського князя на безземельних ізгоїв. Особливо гостро переживав своє суспільне падіння другий за народженням Святославич — Олег. Він одним з перших серед покоління ізгоїв другої половини 70-х років схопився за меч, піднявшись проти самого великого князя київського.

Інший ізгой Борис В'ячеславич теж спробував повернути собі отчину — Смоленську землю. Навесні 1077 р. він ненадовго заволодів Черніговом та був вибитий звідти Всеволодом Ярославичем і втік до Тмуторокані, де сидів інший ізгой Роман Святославич. Це стало початком масштабної боротьби ізгоїв проти Всеволода Ярославича, що розгорнулась 1078 р. Спочатку Олег і Борис за допомогою половецької орди розбили Всеволода і захопили Чернігів. Всеволоду допоміг старший брат, київський государ Ізяслав. Разом вони третього жовтня 1078 р. наголову розгромили військо небожів. У битві полягли київський государ і Борис, а Олег з купкою дружинників побіг до Тмуторокані. Великим князем київським став Всеволод⁵.

Спиралючись на сина Володимира Мономаха, він докладав зусиль до приборкання бунтівних ізгоїв. Тим часом, Роман Святославич рушив з військом на Київ, але не досяг успіху, й на зворотному шляху до Тмуторокані його вбили ним же найняті половці (швидше за все, за підмовою Всеволода Ярославича). Того самого 1079 р. Олега схопили якісь хозари в Тмуторокані й відіслали до ув'язнення в Візантію⁶. Неважко побачити і в цьому руку київського государя. Та всі ці заходи не давали бажаного результату. 1085 р. активізувався старший серед ізгоїв, син брата Всеволода Ізяслава Ярополк. Наступного року він загинув під час походу на інших ізгоїв, галицьких Ростиславичів⁷.

Наголосимо на тому, що отчинний порядок престолонаслідування підривав саму ідею і практику єдиновладної монархії, вів до її структурного, соціального і економічного послаблення. Поки жив Всеволод Ярославич, а Мономах був мечем і суддею в його руках, ізгої йому здебільшого корилися. Але кончина Всеволода в квітні 1093 р. викликала нову хвилю усобиць. І підняли її, як і раніше, ізгої. Володимир Мономах, котрий дотримувався родового порядку заміщення княжих столів («лествичное восхождение»), по смерті батька поступився київським престолом старшому серед Ярославичів — Святополку. Той сидів раніше в закутному і провінційному Турові на краєчку Київської землі⁸. Це підштовхнуло до рішучих дій ізгоя Олега Святославича, що давно вже повернувся з візантійського ув'язнення і чекав на слушну годину. Він почав вимагати у Мономаха батьківський Чернігів і з допомогою величезної половецької орди в 1094 р. захопив місто й землю⁹. Підняли голови й інші недавні ізгої.

Майже всі вони на той час уже обзавелись волостями і перестали бути безземельними. Інша справа, що вони були незадоволені своїми землями і претендували на кращі. Любецький з'їзд 1097 р. урівняв недавніх ізгоїв у правах з іншими Рюриковичами¹⁰. Але час від часу вони, як і раніше, продовжували висловлювати претензії на ті чи інші волості (наприклад, Давид Ігорович, котрий після того з'їзду підступно схопив і осліпив Василька Ростиславича і намагався відняти в нього Теробовльське князівство). Неefективність дій влади щодо вчорашніх ізгоїв, короткозора політика то задобрювання, то придушення ізгоїв послаблювали владу київського государя.

На жаль істориків, майже всі процеси, факти і явища соціального і політичного життя Русі першої третини XII ст. сховані під спудом літописного тексту. А тоді відбувались дуже важливі події. У Галицькій землі укріпились галицькі Ростиславичі Володар і Василько. Протягом того часу Ольговичі з Давидовичами заволоділи величезною і багатою Чернігово-Сіверською землею, що зміцнило їх економічно, соціально і політично й дозволило суперничати з недосяжними раніше Мономашичами. Молодше покоління Ярославичів склало земельні клани, що оформились на середину 1140-х років: волинські Мстиславичі, смоленські Ростиславичі, власне Мономашичі, Ольговичі, Давидовичі, галицькі Ростиславичі¹¹.

Останнім ізгоєм виявився Ярослав Святополчич, що сидів у Володимирі Волинському. Він обурився рішенням Володимира Мономаха (київського государя з 1113 р.) перевести з Новгороду Великого поближче до Києва свого старшого сина Мстислава. Його виступ був придушений Володимиром Всеволодичем¹². Зробившись київським князем, сам Мономах відмовляється від порядку «лествичного восхождения», бажає закріпити стольний град у володінні свого роду. Отже, боротьба ізгоїв за отчини привела до успіху в суспільній думці й у правовому полі.

Щоправда, до пори вони змагались лише за обласні, земельні столи, про Київ не було мови. А в Києві після Мономаха за отчинним правом сів його старший син Мстислав, котрий за родовим порядком був молодшим своїх двоюрідних братів Ольговичів і Давидовичів. Молодший брат за Мстислава Ярополк, котрий княжив у Києві по ньому до 1139 р., з кожним роком все відчутніше піддавався тискові чернігово-сіверських князів, які ні на мить не забували, що вони є прямими нащадками Святослава Ярославича, котрий сидів у Києві в першій половині 70-х років XI ст. По смерті Ярополка (1139 р.) в стольному граді вокняжився було його молодший брат В'ячеслав, та його силою вигнав з Києва син Олега Святославича Всеволод¹³. Його коротке (1139–1146 рр.) княжіння ознаменувалось боротьбою всередині кланів Ольговичів і Давидовичів за волості і старшинство.

По кончині Всеволода Ольговича Київ захопив енергійний онук Мономаха Ізяслав Мстиславич, котрий вперше проголосив і провів у життя принцип наслідування головного руського престолу від батька до сина¹⁴. Він заволодів Києвом в обхід своїх дядьків Мономашичів В'ячеслава і Юрія й рішуче відкидав права на нього інших гілок Ярославичів — Ольговичів і Давидовичів.

Почалась перша на Русі громадянська війна (1146–1151 рр.), що ознаменувала наступ удільної роздробленості Давньоруської держави.

В науковій літературі початок роздробленості звичайно відносять до 40-х років XII ст. Тоді загострилось протистояння кількох княжих кланів, спочатку Мономашичів і Ольговичів, а в його перебігу виділились нові клани синів Мстислава Володимировича — Мстиславичів на чолі з його старшим сином Ізяславом і Ростиславичів, очолених молодшим братом останнього Ростиславом. Власне Мономашичі влаштовуються у Ростово-Суздальській (Володимиро-Суздальській) землі, їх представляли старший серед синів Володимира Всеволодича В'ячеслав і його молодший брат на прізвисько Долгорукий. Це протистояння вилилось у першу на Русі громадянську війну 1146–1151 рр., розпочату в стані Мономашичів-Мстиславичів (боротьба навколо Києва і загальноруської влади між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Володимировичем), в яку були втягнені всі тодішні члени дому Ярославичів¹⁵.

Однак початок розділення держави, на наш погляд, варто віднести до середини 30-х років XII ст., коли після кончини старшого сина Мономаха Мстислава (1132 р.) на київський стіл сів його молодший брат Ярополк, здається, позбавлений якостей, необхідних для правителя величезної країни. Свої претензії на Київ і владу в державі тоді ж почали висувати і проводити в життя Ольговичі, нащадки Святослава Ярославича.

Утім, все почалося в стані самих Мономашичів. У 1135 р. Юрій Володимирович, котрий сидів у далекому Ростово-Суздальському князівстві, «испроси у брата своего Ярополка Переяславль, а Ярополку дасть Суждаль и Ростовъ и прочюю волость свою», але з цим не змирились амбітні Ольговичі. «Всеволодъ же с братьею своею ... поидоша воююще села и города Переяславской власти и люди сѣкуще, даже и до Киева придоша»¹⁶. Чи не вперше в історії руський князь, Ярославич, розорує і грабує руську волость, вбиває безліч городян і селян, відстоюючи свої егоїстичні інтереси. Ось із цієї сумної і знаменної розповіді починаються криваві події, що засвідчили настання удільної роздробленості на Русі.

Ярополк Володимирович був змушений задовольнити територіальні домагання Ольговичів, котрі на той час вже виступали згуртованим єдиним кланом. Наступного року «вда Ярополкъ Олговичемъ отчину свою*, чего и хотели. И тако утиши благоумный князь Ярополкъ брань ту лютую»¹⁷. Однак «утишил» Ярополк Мономашич ту люту брань і її призвідців Ольговичів зовсім ненадовго. Політичне й соціальне становище в країні залишалось вибухонебезпечним. Всеволод із братами затаїлись і чекали на смерть хворого вже тоді Ярополка.

Після його кончини в 1139 р. у Києві вокняжився було наступний за старшинством Мономашич В'ячеслав. Як описує події київський книжник,

* Тобто «часть» в південній Руській землі, якою розпоряджався великий князь київський.

Всеволод дізнався про смерть Ярополка і пробрався разом із братом Святославом до городка Вишгорода, розташованого поблизу Києва. Там він потишеньку зібрав військо. Не вступаючи з В'ячеславом у переговори, «поиде Всеволодъ Олговичъ из Вышегорода къ Киеву, изрядивъ полкъ, и пришедь ста у града в Копыревъ конци, и нача зажигати дворь» на цій околиці столиці. До справи втрутився митрополит, заохочений, певно, Ольговичами, і звелів В'ячеславу передати Київ Всеволоду. Миротлюбний В'ячеслав подався до свого домену Турова, а Всеволод на початку березня 1139 р. вокняжився в стольному граді Руської держави¹⁸. Так насильницьким шляхом був скинутий глава Мономахів із загальноруського престолу.

Опинившись на київському столі, Всеволод Ольгович, заохочений несподівано легкою поступкою йому Києва Мономахичами, зважився поширити свою владу на Переяславль Південний, ключове місто при заволодінні київським столом, оспороюючи тим самим право нащадків Володимира Всеволодича володіти волостями в південній Руській землі. Він «хотѣ вигнати Андрѣя* [з Переяславля], а брата свого посадити, Андрѣви рекуче: «Курьску изволи ити»¹⁹. Але Андрій рішуче відмовився залишити свою отчину і відкинув військо Всеволодового брата Святослава. Всеволоду довелось миритися з Мономахичем. Обурений вимогою Всеволода, Андрій вигукнув: «Не дивно нашому роду такеже и переже было: Святополкъ про волость не уби[ли] Бориса и Глѣба? А самъ чи долго поживе?»²⁰

Після смерті Андрія в 1142 р.²¹ у Переяславлі сів його молодший брат В'ячеслав, з чим змирився Всеволод. Але його брати Ігор і Святослав вимагали тоді в нього багатих волостей, а одержали якісь чотири городки, навіть не названі літописцем. Вони розсварились із братом і «поѣхаша от Києва къ Переяславлю ратью». Всеволоду довелось захищати В'ячеслава. Він послав йому на допомогу військо з союзними печенігами. Мстячись за дядька, Ізяслав і Ростислав Мстиславичі «повоювали» волості Ольговичів біля Гомеля і Чернігова²².

Так розгорнувся кривавий коловорот взаємних образ, наїздів, збройних конфліктів і справжніх війн поміж членами численного роду Ярославичів. Може видатися дивною та обставина, що київські та інші літописці у більшості випадків не жахаються внутрішніх воєн на Русі, звикають до них, стоїчно сприймають їх як даність. Якщо вони й ставали на бік одного з учасників «катори», то зовсім не тому, що визнавали його правим, а тому, що в силу обставин симпатизували тому чи іншому князеві (звичайно служили йому прямо чи опосередковано). Лише зрідка літописці вкладають до вуст князів заклики згуртуватися проти зовнішнього ворога і відмовитися, хоч на час, від «катор». Та ці заклики виглядають непереконливими.

У розпалі міжусобної війни між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким в 1148 р. чернігово-сіверські князі Ольговичі й Давидовичі звернулись

* Сина Мономаха.

за допомогою до Юрія проти Ізяслава, але не одержали її. Тоді вони «послаша послы свои къ Ізяславу Мъстиславичю, ищюще мира, и тако рекуче: «То есть было преже дѣдъ нашихъ и при отцихъ нашихъ, миръ стоитъ до рати, а рать до мира». Виправдовуючись перед Ізяславом Мстиславичем за воєнні дії проти нього образою за брата Ігоря Ольговича*, вони закликали його миритися заради Руської землі («а мы доколѣ хотимъ Рускую землю губити? А быхомъ ся уладили»)²³. За цими високими словами криється прозаїчна причина: опинившись у безвихідному становищі, чернігово-сіверські князі нарешті згадують про благо Руської землі.

Так само через три роки, коли з'ясувалось, що їхній союзник Юрій Долгорукий програв війну Ізяславу Мстиславичю, Ольговичі вирішують миритися з Давидовичами і посилають людей до глави їхнього клану Ізяслава виголосити сакраментальні й знову нещирі слова: «Брате! Миръ стоитъ до рати, а рать до мира; а нынѣ, брате, братья есмы собѣ, а прими насъ к собѣ», на що Ізяслав відповів згодою. А далі між Ольговичами і Давидовичами мова пішла про речі зовсім прозаїчні: обмін земельними володіннями²⁴. Тому не варто серйозно сприймати заклики до миру чернігово-сіверських (та й інших, не названих нами) князів, бо вони були нещирими і диктувались суто тактичними міркуваннями. Ніхто із тих, хто виступав із цими закликами, не збирався слідувати ним.

Через півстоліття після початку міжкнязівських сварок і війн безіменний співець «Слова о полку Ігоревім» з талантом і вражаючою емоційною силою відобразить жахи і смерті, принесені удільною роздробленістю, згадуючи її передвісника Олега Святославича: «Тогда, при Олзѣ Гориславличи / сѣяшеться и растяшеть усобицами, / погибашеть жизнь Дажьбожа внука**; / въ княжихъ крамолахъ вѣщи челоуѣкомъ скратишась. / Тогда по Руской земли рѣтко ратаеве кикахуть, / но часто врани граяхуть, / трупиа себѣ дѣляче, / а галици свою рѣчь говоряхуть, / хотять полетѣти на уедие»²⁵.

Гіркою апофеозу досягли княжі чвари і збройні сутички на початку 1169 р., коли коаліція князів, у якій одну з головних ролей відіграв клан Ольговичів, штурмом, неначе вороже місто, здобула Київ, вщент розграбувала і спалила його, знищивши безліч мирних жителів: священників, ченців, чоловіків, жінок і навіть немовлят: «Взять же бысть Киевъ мѣсяца марта в 8-е, ... и грабиша за 2 дни весь град, Подолье и Гору, и монастыри, и Софью, и Десятинную Богородицю, и не бысть помилования никому же ниоткуда»²⁶. З вражаючою силою літописець передає свідчення очевидця. Горіли церкви і монастирі, воїни вбивали всіх, хто траплявся на шляху, жінок вели в полон, малі діти ридали, бачачи в біді своїх матерів. Союзники розграбували монастирі й церкви. Ризи, ікони, книги і дзвони вкрали князі під проводом сина Андрія Боголюбського Мстислава. Спалили навіть священний для всіх русичів Печерський монастир.

* Скинутого Ізяславом з київського столу.

** Давні русичі вважали себя дітьми і внуками язичницького бога Слнця Дажьбога.

Важко позбавитись відчуття, що літописець відобразив ворожу навалу на стольний град Русі за власними враженнями. Суть того, що відбувалося тоді на Русі, автор «Слова о полку Ігоревім» акумулював в образі одного із злих геніїв Русі напередодні роздробленості: «Тъй бо Олегъ [Святославич] мечемъ крамолу коваше и стрѣлы по земли сѣяше»²⁷.

Княжі чвари, розбрат і збройні зіткнення супроводжувались загибеллю багатьох тисяч людей, розоренням і спаленням міст і сіл. При цьому князі не робили різниці між майном своїх родичів Ярославичів, їхніх дружинників і городян із селянами. 1146 року Ізяслав Мстиславич вокняжився в Києві, скинувши при допомозі городян із стола Ігоря Ольговича. Самого Ігоря запроторили до монастиря святого Іоанна, а далі «розьграбиша кияне съ Ізяславомъ дома дружини Игоревы и Всеволожѣ, и села, и скоты, взяша имѣнья много в домехъ и в манастырехъ»²⁸. Навіть степові хижакі, безжальні половецькі хани, що несли смерть і руїну руським землям, жажнулись скоєного людьми Ізяслава Мстиславича: «Слышавше половецъстии князи створившеесе надъ Игоремъ, прислашася ко Ізяславу, мира просяче»²⁹, — можна думати, закликаючи до миру на Руській землі.

П'ятирічна міжусобна війна 1146–1151 рр. позначилась наїздами князів один на одного, смертями їхніх дружинників, а переважно городян і селян, що були розмінною картою в цьому божевіллі. Літописці зовні безпристрасно відтворюють криваві події, лише зрідка висловлюючи обурення, відбиваючи тим самим думки абсолютної більшості народу. Навіть ті государі, яким симпатизували книжники, часто-густо здійснюють вчинки, несумісні ні з княжою достойністю, ні з християнською мораллю.

Один із головних героїв Київського літопису Ізяслав Мстиславич (йому присвячена апологетична Повість, що займає більшу частину цього ізводу) воював з Ольговичами і «взяша Всеволожъ градъ на щить», тобто, штурмом, немов вороже місто. Далі ним були здобуті численні чернігівські гради, населення яких постраждало, бо не встигло втекти від його воїнів: «Изславъ же повелѣ зажечи грады ты»³⁰. Наступного року «нача Ізяславъ молвити: «Се есмы села ихъ [Ольговичів] пожгли вся, и жизнь [добро] ихъ всю, ... а пойдемъ к Любчю [Любечу], идеже ихъ есть вся жизнь»³¹. Йшлося про звичайний грабунок мирних людей. Доводиться визнати, що руські князі в багатьох випадках поводитись на своїй землі гірше від половців і, можливо, трохи краще монголів, котрі завойовували Русь в 1237–1241 рр.

Наступні роки XII ст. ознаменувались майже безперервними міжкнязівськими зіткненнями, походами, битвами і війнами. Ось лише кілька фактів за 40–50-х роки, відзначених київськими книжниками. 1148 р. Ізяслав і Ростислав Мстиславичі воюють землі Юрія Долгорукого, нещадно палять міста і села, про що незворушно сповіщає київський літописець³². А 1152 р. Ізяслав звелів розграбувати в Перемишлі заміську садибу свого суперника і союзника Долгорукого Володимирка Володаревича галицького. Щоб помститися, Юрій вирішує нищити й палити землі Мстиславичів і Ростиславичів: «Оже есте мой Городецъ пожгли и божницю, то я ся тому отъожгу противу»³³.

Та не тільки волості Долгорукого палять і грабують Мстиславичі і Ростиславичі. В 1157 р. син Ізяслава Мстиславича Мстислав «еха изъѣздомъ на стрыя своего на Володимира Володимирю. И я жену его и матеръ его, и всади въ на возы везе я, Лучьску посла, а стрый его Володимеръ утече Перемышлю, и дружину его изограби, и товаръ [добро] весь отъя...»³⁴. Мстислава не збентежила та обставина, що Володимир Мстиславич був рідним братом і вірним соратником його батька. Того самого року Мстислав розграбував дружину союзника свого батька Ізяслава Давидовича, «зая товара много Ізяславли дружины, золота и серебра, и челяди*, и коний и скота, и все провади Володимирю»³⁵. Виглядає сумним парадоксом те, що в очах київського літописця Мстислав Ізяславич був взірцем людини честі і рицарства!

Напади князів один на одного, невиконання ними союзницьких та інших угод, цинічні порушення клятв на хресті супроводжують історію Давньоруської держави аж до кінця її існування. 1160 р. суперник Ростиславичів Ізяслав Давидович вкупі з половецькими ханами воював Смоленську волость, «и тамо много зла створиша половци, взяша душ более тмы [тисячі], а инья изсѣкоша»³⁶. Можна було б примножити число прикладів жорстокості, жадібності й короткозорості князів, котрі губили власну країну й убивали безліч невинних людей, що не мали стосунку до княжих чвар. Обмежимося сентенцією О.Є. Преснякова: «Київське старійшинство впало, тому що процес децентралізації життєвих інтересів земель-волостей, які складали Київську Русь, взяв гору над об'єднанням їх навколо Києва; і гіркий плач чернігівського поета**, що ніхто з князів не чує закликати вступити в «злат стремень» за землю Руську, прозвучав надгробним словом старині, що відходила в минуле»³⁷.

Природно думати, що дружинники і бояри були пособниками своїх князів у жорстоких убивствах і грабунках, у знищенні й спаленні міст, та літописці звичайно залишають їх у тіні їхніх панів. Виключення складає Галицько-Волинський ізвод, що з неймовірною силою викриває і картає великих галицьких бояр, котрі заважали своїм князям у справі консолідації країни і навіть умишляли на їхнє життя. Свою силу вони продемонстрували в подіях, відбитих у літописі під 1173 р. В свої зрілі роки князь Ярослав Володимирович (1152–1187 рр.) закохався і втратив голову. Його обраницею стала молода і, слід гадати, прекрасна Анастасія з боярського роду Чагрів. Той рід був новим і незнатним, тому якийсь час галицькі великі бояри зневажали його, однак далі сприймали його вже з острахом і ненавистю, переконавшись у тому, що численні й діяльні Чагри висуваються на перші ролі в княжому дворі, прибирають до рук придворні посади, землі й багатства, головне ж — княжу прихильність і ласку. Так народилася змова в середовищі ближніх бояр государя, й літопис застає її на заключному етапі.

* Отже, в рабство наvertsали своїх, руських людей.

** Йшлося про автора «Словіа о полку Ігоревім».

Важко сумніватися в тому, що дружина Ярослава Ольга давно вже знала про існування суперниці. В 1170 р. вона демонстративно втекла від чоловіка разом із сином Володимиром, на якого князь, певно, переніс нелюбов до його матері: «Выбѣже княгини Ярославля изъ Галича въ Ляхи, съ сыномъ с Володимиромъ, и Кстятинъ Сѣрославичъ* и мнози бояре с нею быша тамо 8 месяцев»³⁸. То був сигнал для невдоволених государем великих бояр у Галичі, котрих очолив невідомий науці якийсь Святополк, на думку деяких істориків, служебний князь самого Ярослава Володимировича.

А далі сталася нечувана на Русі подія: бояри взяли під варту свого государя і змусили його скоритися силі. Бояри-переможці посилають до княжича Володимира радісну звістку: «Поѣдь стряпать [спішно], отца ти есмы яли, и приятели его Чаргову чадъ избилѣ, а се твой ворогъ Настаська». Далі «галичани», тобто бояри, спалили на вогнищі Анастасію Чагрівну («накладѣше огонь сожгоша»), її сина Олега взяли під варту, а «князя водивше ко кресту, яко ему имѣти княгиню въправду (!), и тако уладившеся»³⁹.

Ця сумна історія з беззаконним і дикунським спаленням молодої жінки відбиває не стільки родинні звади князя Ярослава, скільки запеклу й безжалісну боротьбу за владу і панування при княжому дворі Галича між різними боярськими угрупованнями, нестримне прагнення бояр тримати государя в своїх жилавих руках...

Набагато більше звісток про галицьке боярство, його чільну роль у соціальному й політичному житті своєї землі містить Галицько-Волинський літопис, що є апологією сильної княжої влади, уособленої Данилом Романовичем і його братом Васильком. Бояри довгими роками намагались позбавитись від Романовичів, кликали в князі різних Рюриковичів зі сторони. Вже на перших сторінках джерела міститься звістка про те, що їх батько вигнав з князівства могутнього боярина Володислава Кормильчича, — «славяху [він] бо Игоревича». Йдеться про намагання великого галицького боярства протиставити Романові Мстиславичу одного з синів героя «Слова о полку Игоревім» Ігоря Святославича.

Після загибелі Романа в Польщі в червні 1205 р. придушена було ним боярська опозиція вийшла з покори його вдові Анні, котра залишилась з двома малолітніми синами Данилом і Васильком. Їй довелось перебратися з вороже-боярського Галича до Володимира, де тридцять років княжив її муж, але й там вона не знайшла притулку і спокою⁴⁰. Тамтешні бояри, що раніше плазували перед її грізним і самовладним чоловіком, схиляються до думки видати княгиню і дітей прибульцям з Чернігівської землі, які збирались знищити їх. Анна з дітьми втікає за кордон. Розпочинається багаторічна одіссея блукань малолітніх Романовичів** чужими світами. Завершуючи поетичний панегірик

* Один з лідерів боярської опозиції Ярославу Володимировичу в Галичі.

** Цим спільним ім'ям галицькі книжники будуть називати Данила і Василька протягом їх життя.

Романові Мстиславичу на початку Галицько-Волинського літопису, книжник патетично вигукує: «Велику мятежю вьставшю вь земли Руской, оставившима же ся двѣма сынома его, единь 4 лѣта, а другый двѣ лѣтъ»⁴¹.

Та якщо волинські бояри в основній своїй масі все ж таки залишилися вірними Романові Мстиславичу та його родині, то галицькі протягом наступних сорока років невтомно боротимуться проти синів свого недавнього сюзерена, прагнучи всіма засобами (майже виключно беззаконними) не допустити їх повернення до Галича і князівства. Кілька разів у 1211–1214 рр. Данило заволодіватиме Галичем, спираючись на бюргерство, дворянство, що тільки народжувалось, і свою бойову дружину, але буде змушений залишати місто і повертатися до своєї отчини на Волині.

Галицькі боярські олігархи відчувалися справжніми господарями краю й відповідно поводитися в побуті. Вони жили в розкошах, носили вишуканий іноземний одяг та взуття, були обвішані золотими ланцюгами та іншими коштовними прикрасами, їздили на дорогих конях, яких привозили з Угорщини і Германії, їхня зброя була швидше ювелірними виробами, ніж зняряддями захисту й нападу. Бояри будували собі не те що палаци, а справжні укріплені замки. У містечку Судова Вишня поблизу Львова археологи розкопали феодальний замок, куди бояри Молибоговичі в 1230 р. намагались заманити Данила Романовича, аби вбити його.

Галицько-Волинський літопис яскраво відобразив цей епізод, що стояв у шереху багатьох замахів на життя і достойність галицько-волинського государя: «Крамолѣ же бывши вь безбожныхъ боярехъ галицкыхъ, а съветъ [змову] сътворше съ браточядиемъ его Олександромъ* на убиение и преданеи земли его». Лише щасливий випадок врятував життя Данила. Його брат Василько раптом вихопив меч і вступив у жартівливий поєдинок з одним із слуг. Це так налякало боягузливих Молибоговичів, що вони в паніці втекли, «яко и оканный Свячтополкъ»⁴². Відбулося ще кілька боярських змов і заколотів проти Романовичів, що мали на меті скинення з престолу і навіть їх убивство й заміну угідними боярами князями зі сторони.

Той боярський замок у Вишні розкопав львівський археолог О.О. Ратич. Замок існував у XII–XIII ст. Вчений виявив могутні земляні вали, в яких збереглися залишки дерев'яних кріплень (городень), подібних до тих, що знаходились у валах Києва, Чернігова, Галича та інших великих давньоруських міст⁴³. В тому замку боярські слуги могли витримати довгий час облогу сильного війська. Матеріали розкопок і наш літопис свідчать про те, що в таких замках бояри накопичували значні запаси продовольства і зброї.

Боярське самовладдя і анархія дійшли до того, що, скориставшись народною смутою і слабкістю приведених боярами князів Ігоревиичів, у Галичі 1213 р. вокняжився великий боярин Володислав⁴⁴. Це було нечуваним і

* Двоюридний брат Романовичів, белзький князь Олександр Всеволодич.

зухвалим порушенням законів феодальної ієрархії, згідно яких на Русі князем міг стати лише належний від народження до династії Рюриковичів. Уперше боярин сів на княжий престол, хай і ненадовго. Обурення в суспільстві і за межами Русі було, напевне, настільки загальним і великим, що наступного року його усунув угорський король: «Володислава оковавше, ведоша вь Угры»⁴⁵.

Бояри керували попередником Данила на галицькому столі Мстиславом Мстиславичем з династії смоленських Ростиславичів. В останні місяці 1227 р. старіючий князь просто сидів на галицькому столі, його вже ніхто не слухався, а ближні бояри, напевне, створили йому такі нестерпні умови життя в палаці, що він був радий якомога швидше залишити і палац, і стольний град Галицького князівства. Боярський ватажок Судислав відверто й нахабно заявив Мстиславові: «Княже! Дай дьщерь свою обрученную за королевича и дай ему Галичь: не можешь бо дръжати самъ, а бояре не хотятъ тебе!»⁴⁶ Літописець, наче не розуміючи факту зради боярством національних інтересів і суверенності князівства, безсторонньо відзначив: «Мьстиславъ дасть Галичь королевичю [угорському] Андрѣви, а самъ взя Понизие, оттуду иде к Трьцескому*»⁴⁷, що його він ділив із ханами чорних клобуків. Там він по тому й помер.

А Данилові довелося відвойовувати батьківський стіл у бояр, угорських і польських загарбників та чужоземних князів, запрошуваних боярами на галицький престол, — аби тільки не допустити його в Галич. У 1238 р. галицькі бюргери («мужи градские»), скориставшись слушною хвилиною, вирішили запросити Данила на князування. Коли він під'їхав до міської брами, городяни, за словами літописця, «пустишася яко дѣти кь отцу и яко пчелы к матцѣ, яко жажущи воды кь источнику». Єпископ Артемій і дворський Григорій, котрі поряdkували в місті, «узрѣвшима же, яко не можета удръжати града, яко малодушна блюдящася о предании града, изыдоста слезными очима и ослабленными лицемъ и лижуща уста своя, яко не имеюща власти княжения своего, рѣста же с нужею: «Прийди, княже Данило! Прийми градъ!»⁴⁸ У цих саркастичних словах, що є однією з вершин давньоруської літератури, відбито істинне ставлення галичан до Данила Романовича, їхні зневага і ненависть до двоєдушних і підступних світських і духовних феодалів.

Але утвердження Романовичів у стольному граді їхнього батька виявилось не остаточним. Бояри притаїлися і лише чекали слушного часу, аби знову повстати проти своїх панів. Той час настав для них після страшної навали орд Батия на західноруські землі навесні 1241 р. Коли Данило Романович після того, коли Батий пройшов через землі його князівства на Захід, повернувся до Галича, він зустрівся з новим боярським бунтом. Літературно обдарований галицький книжник яскраво й емоційно відбив дивовижні події: «Бояре же галицьстии Данила княземъ собѣ называху, а сами всю землю дръжаху; Доброславъ же вькняжился бѣ и Судьичъ поповъ внукъ, и грабьяша всю землю,

* Торческь, руське місто на півдні Київської землі.

и въшедь въ Бакату*, все Понизье прия, безъ княжа повеления, Григориа же Васильевича себѣ горнюю страну Премышльскую мысляше одържати; и бысть мятежь великъ въ земли и грабежь отъ нихъ»⁴⁹.

Ватажки двох могутніх боярських партій швидко по тому посварилися і ... прийшли на суд до князя Данила! Таким уже був менталітет боярських олігархів. Вони і все суспільство, як і раніше, бачили в князі законного государя, котрий лише один мав право вершити суд і розправу в країні. Порадившись із братом, Данило Романович «повелѣ я изымати»⁵⁰ і кинув до в'язниці, після чого обидва зникають із сторінок літопису й, можна думати, з самого життя.

Остаточо придушив боярську опозицію Данило Романович після перемоги в битві біля галицького міста Ярослава в серпні 1245 р. з угорським і польським військами, приведеними суперником у змаганні за галицький стіл чернігівським княжичем Ростиславом Михайловичем, котрого підтримали також загони ворожих Романовичам бояр. Одразу після битви він звелів стратити голову однієї з боярських партій Владислава⁵¹ і, ймовірно, багатьох інших ворожих йому бояр. Адже по тому джерела зовсім не згадують про будь-яку боярську фронду, спрямовану проти Романовичів.

Провидницьке бачення сутності суспільно-політичного життя на Русі доби удільної роздробленості, жорстокого озлоблення людей правлячого класу проти народу і проти інших князів і бояр, згубної ролі князів у країні співець «Слова о полку Ігоревім» висловив такими вражаючими словами: «Усобица княземъ на поганья погыбе,/ рекоста бо братъ брату:/ “Се мое, а то мое же!”/ И начаша князи про малое/ “Се великое” мльвити,/ а сами на себѣ крамолу ковати./ А погании** съ всѣхъ странъ [сторон] прихождаху съ побѣдами/ на землю Рускую»⁵². В цих словах відчувається сумна свідомість безнадії історичних перспектив тодішньої роздробленої Русі в оточуючому світі. Відчуття не обмануло співця. Мине лише півстоліття, і «тьмочисленная» кіннота Батия страшною вогняною кулею прокотиться Руською землею, несучи смерть, руйнацію і пожежі. Давньоруська держава припинить своє більш ніж трьохсотлітнє існування.

* Галицьке порубіжне місто на Дністрі Бакота.

** Половці.

- ¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. / Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. — М.-Л., 1950. — С. 208.
- ² Галицько-Волинський літопис. / За ред. М.Ф. Котляра. — Київ, 2002. — С. 89.
- ³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 2. — Львів, 1905. — С. 46.
- ⁴ Повесть временных лет. / Подгот. текста, перев., статьи и комм. Д.С. Лихачева. — Спб., 1899. — С. 71–72.
- ⁵ Там же. — С. 85–86.
- ⁶ Повесть временных лет. — С. 87.
- ⁷ Там же. — С. 87–88.
- ⁸ Там же. — С. 92.
- ⁹ Там же. — С. 95.
- ¹⁰ Повесть временных лет. — С. 109–110.
- ¹¹ Див., напр.: *Грушевський М.* Назв. праця. — С. 121.
- ¹² Повесть временных лет. — С. 129.
- ¹³ Летопись по Ипатскому списку. — Спб., 1871. — С. 217.
- ¹⁴ Там же. — С. 230–233.
- ¹⁵ Див.: *Котляр Н.Ф.* Дипломатия Южной Руси. — Спб., 2003. — С. 188–226.
- ¹⁶ Летопись по Ипатскому списку. — С. 213.
- ¹⁷ Летопись по Ипатскому списку. — С. 215.
- ¹⁸ Летопись по Ипатскому списку. — С. 217.
- ¹⁹ Летопись по Ипатскому списку. — С. 218.
- ²⁰ Там же. — С. 219.
- ²¹ *Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей. — Ч. 1. — Ренн, 1991. — № 117. — С. 58.
- ²² Летопись по Ипатскому списку. — С. 222–223.
- ²³ Летопись по Ипатскому списку. — С. 256.
- ²⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 307.
- ²⁵ Слово о полку Игореве. / Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. — М.-Л., 1950. — С. 16.
- ²⁶ Летопись по Ипатскому списку. — С. 372–373.
- ²⁷ Слово о полку Игореве. — С. 15.
- ²⁸ Летопись по Ипатскому списку. — С. 233.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Летопись по Ипатскому списку. — С. 252.
- ³¹ Там же. — С. 254.
- ³² Там же. — С. 260.
- ³³ Там же. — С. 310.
- ³⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 333.
- ³⁵ Летопись по Ипатскому списку. — С. 344.
- ³⁶ Там же. — С. 348.
- ³⁷ *Пресняков А.Е.* Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. — М., 1993. — С. 93.

- ³⁸ Летопись по Ипатскому списку. — С. 384.
- ³⁹ Там же. — С. 385.
- ⁴⁰ Докладно про це див.: *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. — Київ, 2002. — С. 89–102 та ін.
- ⁴¹ Галицько-Волинський літопис. — С. 77.
- ⁴² Галицько-Волинський літопис. — С. 93.
- ⁴³ *Ратич А.А.* Древнерусские городища в Судовой Вишне // Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии. — М., 1968. — С. 39–41.
- ⁴⁴ Галицько-Волинський літопис. — С. 81.
- ⁴⁵ Там же.
- ⁴⁶ Там же. — С. 89.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ Там же. — С. 99.
- ⁴⁹ Галицько-Волинський літопис. — С. 103.
- ⁵⁰ Там же.
- ⁵¹ Там же. — С. 108.
- ⁵² Слово о полку Игореве. — С. 17.